

ARTYKUŁY

<http://dx.doi.org/10.15762/ZH.2018.44>

MAREK JODKOWSKI
(Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie)

PRZYGOTOWANIA DO ODBUDOWY
EWANGELICKICH BUDYNKÓW KOŚCIELNYCH W PRUSACH WSCHODNICH
W CZASIE PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

Słowa kluczowe: budownictwo sakralne, finansowanie odbudowy, Niemcy w pierwszej połowie XX wieku, pierwsza wojna światowa, Prusy Wschodnie, stowarzyszenia ewangelickie

WSTĘP

Działania wojenne w czasie pierwszej wojny światowej doprowadziły do zniszczeń na niespotykaną dotąd skalę. Wskutek ofensywy wojsk rosyjskich straty materialne odnotowano w 35 miastach i ok. 1900 wsiach, koloniach, przysiółkach, osadach i majątkach ziemskich na obszarze Prus Wschodnich. Zniszczeniu uległo ok. 34 000 budynków, w tym 10 700 domów mieszkalnych i obiektów użyteczności publicznej oraz 23 300 wiejskich zabudowań gospodarczych¹. Wojna nie oszczędziła również budynków stanowiących własność Kościoła ewangelickiego (unijnego) w Prusach Wschodnich. Jeszcze w trakcie konfliktu podjęto decyzję o ich odbudowie, co miało nie tylko znaczenie propagandowe, lecz przede wszystkim stanowiło ważny element przywracania stabilizacji i porządku społecznego.

W polskojęzycznej historiografii brakuje monografii na temat odbudowy ewangelickich obiektów kościelnych, które zostały zniszczone w czasie pierwszej wojny światowej. Istotne spostrzeżenia na ten temat odnotował Jan Salm w nieocenionej rozprawie pt. *Odbudowa miast wschodniopruskich po I woj-*

---

¹ Friedrich von BÜLOW, *Aus der Tätigkeit der Verwaltungsbehörden der Provinz während des Krieges. Das Oberpräsidium in Königsberg*, [in:] *Ostpreußische Kriegshefte*, H. 4: *Der Wiederaufbau der Provinz*, hrsg. v. Albert BRACKMANN, Berlin 1916, s. 55. Por. Richard DETHLEFSEN, *Bericht des Provinzialkonservators über seine Tätigkeit*, [in:] *Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1915*, Königsberg 1916, s. 4; Walther HUBATSCH, *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, Bd. 1, Göttingen 1968, s. 423; Stanisław ACHREMCZYK, *Historia Warmii i Mazur*, t. 2: 1772–2010, Olsztyn 2011, s. 927; Jan SALM, *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej. Zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne*, Olsztyn 2006, s. 65–66.

nie światowej. Zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne. Autor ten skupił się jednak na architektonicznych i stylistyczno-formalnych elementach odbudowy². Wiele ważnych informacji przytoczył również Walther Hubatsch, który skoncentrował się na działalności administracyjnej i duszpasterskiej Kościoła ewangelickiego w trakcie pierwszej wojny światowej, a także po niej³. Dotychczasowe publikacje nie wyczerpują zatem wielu zagadnień związanych z przygotowaniem do odbudowy obiektów ewangelickich w Prusach Wschodnich, zwłaszcza z jej uwarunkowaniami prawnymi, reperkusjami społecznymi oraz finansowaniem. W celu uzupełnienia tych wiadomości warto przeprowadzić analizę materiałów archiwalnych, zdeponowanych w Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz w Berlinie, źródeł drukowanych oraz artykułów prasowych, których większość pochodzi z czasów pierwszej wojny światowej oraz z okresu międzywojennego.

STRATY MATERIALNE KOŚCIOŁA EWANGELICKIEGO W CZASIE PIERWSZEJ WOJNY ŚWIATOWEJ

W wyniku działań militarnych prowadzonych w Prusach Wschodnich w czasie pierwszej wojny światowej odnotowano znaczące straty materialne dotyczące ewangelickich budynków parafialnych. Na obszarze rejencji królewieckiej zniszczeniu uległy cztery kościoły i cztery plebanie, na obszarze rejencji gąbińskiej – 13 kościołów i 10 plebanii, a na obszarze rejencji olsztyńskiej – dziewięć kościołów i 12 plebanii. Wojna pochłonęła łącznie 26 świątyń i 26 plebanii. Zniszczone świątynie ewangelickie znajdowały się w następujących miejscowościach: Alembork (obecnie: Drużba, obw. kaliningradzki), Asuny, Budrewicze (obecnie: Lugowoje, obw. kaliningradzki), Budry, Działdowo, Elk, Göritten (obecnie: Puschkino, obw. kaliningradzki), Groß Engellau (obecnie: Demjanowka, obw. kaliningradzki), Groß Warningken (obecnie: Sabolotnoje, obw. kaliningradzki), Judtschen (obecnie: Wesselowka, obw. kaliningradzki), Kalinowo, Laugszargen (obecnie: Lauksargiai, Litwa), Laukischen (obecnie: Saranskoje, obw. kaliningradzki), Miłki, Nidzica, Okartowo, Piktupönen (obecnie: Piktupėnai, Litwa), Pillupönen (obecnie: Newskoje, obw. kaliningradzki), Pisanica, Pozezdrze, Sarnowo, Schirwindt (obecnie: Kutusowo, obw. kaliningradzki), Szirgupönen (obecnie: Dalneje, obw. kaliningradzki), Szymonka, Walterkehmen (obecnie: Olchowatka, obw. kaliningradzki) i Wieliczki. Do tego wykazu należy dodać zniszczenia dokonane przy dwóch domach parafialnych (w Prostkach i Miruniszkach) oraz licznych budynkach gospodarczych, domach wdów po pastorach i in. Ogółem na obszarze rejencji królewieckiej działania wojenne doprowadziły do zrujnowania ok. 40 bu-

² J. SALM, *op.cit.*, s. 91.

³ Zob. zwłaszcza W. HUBATSCH, *op.cit.*, s. 423–428.

dynków kościelnych, na obszarze rejencji gąbińskiej – ok. 120, a olsztyńskiej – ok. 80. Częściowe szkody bądź straty dotyczące sprzętów kościelnych odnotowano w 208 parafiach (w tym w 56 parafiach należących do rejencji królewieckiej, w 77 – gąbińskiej oraz w 75 – olsztyńskiej). Ich wartość szacowano na 4,5 miliona marek⁴.

W 1917 r. na rzecz przemysłu zbrojeniowego zarekwirovano liczne dzwony i piszczałki ze wschodniopruskich kościołów. W rejencji gąbińskiej na ten cel przekazano 85 dzwonów, królewieckiej – 198, a olsztyńskiej – 144. Łącznie liczba dzwonów przejętych przez państwo wynosiła 427. W kościołach pozostało ich jednak 633 (141 w rejencji gąbińskiej, 346 w rejencji królewieckiej i 146 w rejencji olsztyńskiej)⁵. Wskutek zawieruchy wojennej 91 instrumentów organowych nie nadawało się do użytku. Całkowitemu zniszczeniu uległo co najmniej 17 z nich. Znajdowały się one w miejscowościach: Alembork, Asuny, Budry, Działdowo, Ełk, Göritten, Groß Engellau, Judtschen, Kalinowo, Laukischken, Nidzica, Pisanica, Pozezdrze, Szirgupönen, Szymonka, Walterkehmen i Żabin. Kolejnych 20 zostało uszkodzonych dość pokaźnie, co oznaczało konieczność zastąpienia ich nowymi instrumentami. Należały one do świątyń położonych w miejscowościach: Budrewicze, Domnowo, Drygały, Giżycko, Grabnik, Grabowo, Jęrychowo (niem. Heinrichsdorf), Ischdaggen (obecnie: Lermontowo, obw. kalininigradzki), Kattenau (obecnie: Sawety, obw. kalininigradzki), Krukłanki, Kussen (obecnie: Wesnowo, obw. kalininigradzki), Miłki, Mieruniszki, Orzysz, Pillupönen, Schirwindt, Stare Juchy, Straduny, Wielbark i Wilhelmsberg (obecnie: Jabłonowka, obw. kalininigradzki)⁶. Księgi kościelne (prawdopodobnie chodziło o metrykalia) sprzed 1874 r. straciło 46 parafii, a 67 parafii – księgi po 1874 r.⁷

⁴ Johannes SCHNEIDER, *Kirchliche Zeitlage*, [in:] *Kirchliches Jahrbuch für die evangelischen Landeskirchen Deutschlands*, hrsg. v. Johannes SCHNEIDER, Gütersloh 1916, s. 93–94; *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums der Provinz Ostpreußen am 28. Juni 1916 mit den Superintendenten aus dem Zerstörungsgebiet der Provinz, Königsberg 1916*, s. 7; W. HUBATSCH, op.cit., s. 423; Grzegorz JASIŃSKI, *Kościół ewangelicki w Prusach Wschodnich w latach 1817–1918*, [in:] *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Księżęcych*, t. 2: *Tereny dawnych Prus Księżęcych*, red. Jarosław KŁACZKOW, Grzegorz JASIŃSKI, Piotr BIRECKI, Toruń 2017, s. 244; J. SALM, op.cit., s. 65; Marek JODKOWSKI, *Straty materialne Kościoła ewangelickiego na obszarze rejencji gąbińskiej w czasie I wojny światowej*, *Klio. Czasopismo Poświęcone Dziejom Polski i Powszechnym*, t. 44: 2018, nr 1, s. 125–127.

⁵ W. HUBATSCH, op.cit., s. 426.

⁶ Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz (dalej cyt. GStA PK), I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, Bericht an das Königliche Konsistorium der Provinz Ostpreußen über die Ergebnisse der zweiten Studienreise Biehle, betreffend die Wiederherstellung der zerstörten Kirchen, 4.12.1916; por. R. DETHLEFSEN, op.cit., s. 4; W. HUBATSCH, op.cit., s. 423, 426.

⁷ *Die Kriegsschäden der Ostpreussischen Kirchengemeinden*, *Evangelisches Gemeindeblatt* (dalej cyt. EG) Jg. 72: 1917, Nr. 50, s. 300; W. HUBATSCH, op.cit., s. 423.

REGULACJE PRAWNE DOTYCZĄCE ODBUDOWY
OBIEKTÓW PARAFIALNYCH

Władzom państwowym zależało na usystematyzowaniu procesu odbudowy Prus Wschodnich. Starano się nakreślić jej priorytety. Problemy związane z aprowizacją ludności, a także zapewnieniem jej podstawowych warunków mieszkaniowych uwypukliły przede wszystkim konieczność odbudowy struktur gospodarczych tej prowincji. Richard Dethlefsen informował, że podejmowane w związku z tym działania miały na celu reaktywację gospodarstw rolnych (stąd pierwszeństwo w odbudowie obejmowało należące do nich stodoły i obory), zakładów rzemieślniczych czy też oddanie do użytku budynków mieszkalnych przeznaczonych dla pracowników rolnych itd.⁸ Dość duże znaczenie przywiązywano również do przywrócenia wiernym miejsc celebracji liturgicznych. Ze względu na ich liczbę, a także wyróżniającą się na tle innych obiektów kubaturę, tego rodzaju przedsięwzięcia wymagały wsparcia materialnego przewyższającego możliwości płatnicze parafii ewangelickich.

W podejmowaniu decyzji dotyczących finansowania odbudowy wschodniopruskich świątyń bazowano na ogólnych rozporządzeniach państwowych. Jedne z pierwszych parafowano 27 VIII i 24 IX 1914 r. W ich zapisach utrwalono pomoc poszkodowanym w wyniku rosyjskiej ofensywy w Prusach Wschodnich oraz eliminację szkód wojennych. Wreszcie 10 XI 1914 r. uchwalono ustawę, która jako „oczywisty obowiązek” („eine selbstverständliche Pflicht der Allgemeinheit”) określała likwidację szkód w pełnym zakresie, doznanych przez mocno dotkniętą działaniami militarnymi ludność Prus Wschodnich („die hart betroffene Bevölkerung Ostpreußens in vollem Umfange schadlos zu halten”). Ustawie podlegały zatem zniszczone obiekty kościelne, w tym kaplice i kościoły⁹.

W połowie 1915 r. władze państwowe w Berlinie wydały dość ważne rozporządzenie odnoszące się do odbudowy zniszczonych obiektów. Z uwagi na potrzebę jednorodnego kształtowania obrazu ulic i krajobrazu, czyli utrzymania jednolitej stylistyki, nakazano, aby wstępne projekty obiektów kościelnych, nad którymi państwo sprawowało patronat bądź nadzór, były przedkładane do akceptacji Głównemu Urzędowi Doradztwa Budowlanego w Królewcu (Hauptbauberatungsamt). Z kolei Ewangelicka Naczelna Rada Kościelna w Berlinie zobowiązała do respektowania tej procedury również parafie pozabawione państwowego nadzoru budowlanego bądź patronatu, w których

⁸ R. DETHLEFSEN, op.cit., s. 6.

⁹ Karl BENRATH, *Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen*, Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen (dalej cyt. GABO) Jg. 25: 1918, Nr. 9–10, s. 51. Zob. Albert BRACKMANN, *Königliche und amtliche Kundgebungen zum Wiederaufbau der Provinz*, [in:] *Ostpreußische Kriegshefte*, s. 7–9.

przygotowywano się do odbudowy świątyń. Przepisy te nie odnosiły się jedynie do budowli o małych rozmiarach i niewielkim znaczeniu¹⁰.

Jeśli chodzi o zagadnienia budowlane, przy wznoszeniu kościołów podlegających państwowemu patronatowi kierowano się rozporządzeniem rządowym z 22 XII 1908 r. Stanowiło ono, że rzuty poziome budowli mają być opracowane z roztropną oszczędnością, bez jakiegokolwiek nieodpowiedniego wykorzystania przestrzeni. W przypadku wewnętrznego wyposażenia oraz zewnętrznego wyglądu danego obiektu prawodawca obligował do unikania zbędnych wydatków dotyczących form architektonicznych i zdobień. Ponadto zakres zobowiązań budowlanych ze strony państwa odnoszący się do budowli podlegających państwowemu patronatowi musiał być dokładnie przeanalizowany i rzeczowo wyszczególniony. Opisywane rozporządzenie pozabawiało możliwości doliczania do kosztorysu rosnącej wartości finansowej materiałów i prac budowlanych, co niestety już w czasie wojny stało się powszechnym problemem. Z tego względu ten akt prawny poszerzono o zapis stanowiący, że dopuszcza się ponowne przeliczenie wydatków¹¹. Nie bez znaczenia było również rozporządzenie ministerialne z 17 I 1916 r. Odnosiło się ono do wkładu finansowego kas kościelnych w inwestycjach budowlanych. Ten akt prawny określał ponadto zobowiązania parafii i państwa (jeśli roztaczało nad świątynią swój patronat), które stosowano w przypadku odbudowy świątyń¹². Szereg istotnych rozwiązań prawnych wprowadzała także ustawa z 3 VII 1916 r., która regulowała postępowanie dotyczące zarówno wstępnego odszkodowania, jak i ostatecznej rekompensaty za szkody wojenne na obszarze Niemiec. Zarządzenie ministerialne z 20 VI 1917 r. porządkowało szereg przepisów, dzięki którym weryfikowano przedłożone wnioski o odszkodowania¹³.

Odbudowa zniszczonych kościołów, którą finansowano w całości z funduszy państwowych bądź uzyskano z tego źródła wkład przekraczający 5000 marek, wiązała się z ingerencją administracji państwowej w planowanie i realizację tego rodzaju inwestycji. Przepisy prawne obligujące do oszczędności w projektowaniu, wyposażeniu i wyglądzie zewnętrznym budowli ograniczały możliwości architektów oraz projektantów, co mogło odbić się negatywnie na artystycznych walorach wznoszonych świątyń¹⁴. Wschodniopruskie Towarzystwo Proboszczów (Ostpreußische Pfarrerverein) 26 V 1915 r. postulowało, żeby odbudowa kościołów przebiegała zgodnie z wyraźnie zarysowaną kon-

---

¹⁰ Vorlegung der Entwürfe für kirchliche Bauten in den ostpreußischen Zerstörungsgebieten beim Hauptbauberatungsamt in Königsberg, Amtliche Mitteilungen des Königlichen Konsistoriums der Provinz Ostpreußen (dalej cyt. AM) 1915, Nr. 22, s. 101.

¹¹ K. BENRATH, *Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen*, s. 51–52.

¹² *Ibid.*, s. 52.

¹³ *Ibid.*, s. 51.

¹⁴ *Por. ibid.*, s. 52.

cepcją artystyczną. Prace budowlane miały być wykonywane pod kierunkiem okręgowych architektów. Opracowanie programu budowlanego należało jednak do kompetencji rad parafialnych, w związku z czym na proboszczu spoczywała odpowiedzialność zapoznania się z jego etapami. Od Wschodniopruskiego Towarzystwa Budowy Kościołów (Ostpreußische Kirchbauverein) oczekiwano z kolei, że będzie przekazywać informacje na temat odbudowywanych świątyń ośrodkom municypalnym z bogatszych części kraju, które roztoczyły opiekę nad zniszczonymi w czasie wojny wschodniopruskimi miejscowościami bądź parafiami. Warto dodać, że liczone wówczas na sfinansowanie odbudowy z funduszy wspomnianych miast czy też regionów, w związku z czym oczekiwano ich aprobaty dotyczącej przedłożonego programu budowlanego¹⁵.

W pierwszej połowie 1915 r. informowano, że konsystorz królewiecki opracował wytyczne odnoszące się do odbudowy wschodniopruskich świątyń. Zostały one przesłane rejencjom, które z kolei zabiegały o ich rządową akceptację. Z uwagi na zwyczaje panujące w tej prowincji, związane z wizytacjami kościelnymi, jak również katechizacją przeprowadzaną w świątyniach, konsystorz królewiecki proponował, aby projektować obszerne prezbiteria, oddzielać ołtarze od ambon (rezygnacja z tzw. Kanzelaltar) oraz unikać instalowania organów w przestrzeni chórowej¹⁶.

Konsystorz królewiecki zabiegał ponadto u władz państwowych o podwyższenie standardu pomieszczeń gospodarczych oraz o zwiększenie liczby pokoi w odbudowywanych plebaniach z siedmiu do ośmiu. Warto nadmienić, że tę niższą liczbę rejencje traktowały jako standardową. Kierowały się odpowiednim reskryptem rządowym. Ministerstwo Wyznań Religijnych, Oświaty i Zdrowia 21 VI 1916 r. wydało z kolei rozporządzenie dotyczące odbudowy oraz budowy nowych plebanii na parafiach podlegających patronatowi państwowemu. Zgodnie z tym dokumentem w ewangelickich plebaniach, poza sienią, miał znajdować się pokój urzędowy (Amtszimmer) oraz sześć innych pokoi. Z pokojem urzędowym był skomunikowany przedsionek, który poprzedzał sieni. Wśród pomieszczeń dodatkowych wymieniano: kuchnię z odpowiednią spiżarnią, pokój dla służby, łazienkę, piwnice i dwa ustępy. Nadzwyczajne okoliczności umożliwiały korektę programu budowlanego. Do nich zaliczano m.in. samodzielne prowadzenie gospodarstwa rolnego przez duchownego. Warto zaznaczyć, że ministerstwo sprzeciwiało się projektowaniu na plebanii pokoju dla konfirmantów. Jeśli przed wojną takie pomieszczenie znajdowało się w jej obrębie, parafia mogła domagać się jego przywrócenia w odbudowanej plebanii bądź urządzić je w innym budynku. Jeśli parafia mia-

¹⁵ *Der Wiederaufbau Ostpreußens*, EG Jg. 70: 1915, Nr. 23, s. 102.

¹⁶ *Ibid.*

ła zniszczoną szkołę z mieszkaniem dla kościelnego, w której przed wojną odbywały się zajęcia edukacyjne dla konfirmantów, miejscowa wspólnota kościelna miała prawo do reaktywowania jej funkcji. Przepisy pozwalały ponadto na prowadzenie zajęć dla nie więcej niż 50 kandydatów jednocześnie. Patron nie był jednak zobowiązany do finansowania budowy pomieszczeń przeznaczonych na zebrania parafialne. Z tego względu warto było projektować obszerniejsze sale dla konfirmantów. W przypadku znacznej liczby dzieci, tym samym również konfirmantów, zwierzchnie władze kościelne mogły zezwolić na budowę większego pomieszczenia edukacyjnego, w której kosztach partycypowałby państwowy fiskus¹⁷.

Na 15 synodzie prowincjonalnym, odbywającym się w Królewcu w dniach 13–14 listopada 1917 r. pod przewodnictwem Emanuela zu Dohna-Schlobitena, konsystorz królewiecki złożył sprawozdanie dotyczące szkód powstałych w wyniku pierwszej wojny światowej. Zreferował również działania na rzecz odbudowy infrastruktury kościelnej. Na podstawie informacji z jego przebiegu można odnieść wrażenie, że szkody wojenne przy obiektach kościelnych zostały już wówczas usunięte¹⁸.

TYMCZASOWE MIEJSCA CELEBRACJI LITURGICZNYCH

Skala zniszczeń ewangelickich budynków kościelnych była na tyle szeroka, że sprawna ich odbudowa wydawała się mało prawdopodobna. Na zebraniu Wschodniopruskiego Towarzystwa Proboszczów (Ostpreußische Pfarrerverein), które odbywało się 26 V 1915 r., z ubolewaniem konstатовano, że 13 spalonych kościołów pozostaje nieodbudowanych. Władze państwowe i kościelne starały się zatem wyjść naprzeciw potrzebom religijnym ludności. Możliwość udziału wiernych w celebracjach liturgicznych traktowano priorytetowo. W miejscowościach, w których świątynie uległy spaleniom bądź destrukcji, organizowano zastępcze miejsca do sprawowania nabożeństw. Najczęściej wykorzystywano na ten cel budynki szkolne. Część z nich jednak nie odpowiadała oczekiwaniom miejscowych wspólnot kościelnych¹⁹.

W drugiej połowie 1916 r. konsystorz królewiecki narzekał na ograniczoną powierzchnię zastępczych miejsc celebracji liturgicznych. Z coraz większą obawą przewidywano, że odprawianie nabożeństw w domach parafialnych, klasach szkolnych, halach sportowych czy też gospodach odbije się niekorzystnie na życiu kościelnym wiernych. W prowincji wschodniopruskiej brakowało

¹⁷ *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 9.

¹⁸ *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens*, GABO Jg. 25: 1918, Nr. 1–2, s. 5; W. HUBATSCH, op.cit., s. 428.

¹⁹ *Der Wiederaufbau Ostpreußens*, op.cit., s. 102; *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 7.

robotników budowlanych i materiału. Z tego względu zakończenie odbudowy zniszczonej infrastruktury parafialnej przeciągało się w czasie²⁰. Warto w tym miejscu przeanalizować sytuację parafii ewangelickich, w których planowano wzniesienie tymczasowego miejsca celebracji liturgicznych.

W parafii Asuny, liczącej 2500 wiernych, w drugiej połowie 1916 r. nabożeństwa celebrowano w miejscowym baraku szkolnym i w szkole w Popowken (obecnie: Koczki, obw. kaliningradzki), oddalonej od macierzystego kościoła o 9 km. Barak szkolny w Asunach liczył jedynie ok. 50 miejsc siedzących. Niskie ławki szkolne nie nadawały się do użytku przez osoby dorosłe. Ponadto pomieszczenie było dość niskie, w związku z czym powietrze w jego wnętrzu szybko stawało się nieświeże. Z czasem frekwencja na nabożeństwach zaczęła się zmniejszać. Rada parafialna starała się zadośćuczynić oczekiwaniom wiernych, organizując nabożeństwa w punktach dojazdowych. Generowało to jednak znaczne koszty, które obciążały parafię. Budowa tymczasowej kaplicy opiewała na 16 000 marek²¹.

W parafii Szirgupönen (obecnie: Dalneje, obw. kaliningradzki), liczącej 3500 wiernych, nabożeństwa sprawowano w miejscowej szkole, a konkretnie w jej dwóch salach przedzielonych drzwiami. Znajdowało się w nich łącznie ok. 100 miejsc siedzących, co wydawało się znikomą liczbą wobec potrzeb miejscowej wspólnoty kościelnej. Zaplanowano zatem wzniesienie prowizorycznej kaplicy w manieżu, który do czasu wybudowania kościoła został użyczony miejscowej parafii przez jednego z właścicieli ziemskich. Wartość projektu prac budowlanych przy tymczasowym obiekcie sakralnym wynosiła 5000 marek²². Podobne warunki panowały w parafii Walterkehmen. Dwa pomieszczenia szkolne, w których celebrowano nabożeństwa, miały jedynie 80 miejsc siedzących. Koszty realizowanej w połowie 1916 r. budowy tymczasowej kaplicy szacowano na 18 600 marek²³.

W parafii Göritten, liczącej ponad 2000 wiernych, nabożeństwa odbywały się w miejscowej sali dla konfirmandów, a także w szkołach w Skrudzen (oddalonej 4,5 km od kościoła parafialnego), Reckeln (5 km od kościoła parafialnego), Alexkehmen (obecnie: Reczki, obw. kaliningradzki) (2 km od kościoła parafialnego) i Dopönen

²⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

²¹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

²² GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916. Por. *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 7.

²³ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916. Por. *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 7.

(obecnie: Pokryszkino, obw. kaliningradzki) (3 km od kościoła parafialnego). Liczba miejsc siedzących w tych szkołach, przeznaczonych dla uczestników celebracji liturgicznych, korespondowała z potrzebami wiernych, ale sala dla konfirmandów zapewniała jedynie 108 miejsc siedzących, a na nabożeństwach gromadziło się ok. 200 osób. Powietrze w tym niewielkim pomieszczeniu było nieświeże. Rada parafialna próbowała rozwiązać ten problem, zwiększając liczbę punktów dojazdowych, gdzie odprawiano by nabożeństwa. Uczestniczyło w nich jednak coraz mniej wiernych, ponieważ dorośli nie mieścili się w zbyt wąskich ławkach szkolnych. Rozpoczęta budowa prowizorycznej kaplicy kosztowała 21 000 marek²⁴.

W Nidzicy, liczącej 6000 wiernych, nabożeństwa odbywały się w miejskiej hali sportowej²⁵. Tymczasowe oratorium miało się znajdować w dobudowanym pomieszczeniu do już istniejącego domu parafialnego. Na początku 1918 r. obiekt ten był gotowy w stanie surowym. Budowa innych prowizorycznych świątyń, które zaplanowano m.in. w Okartowie (tymczasowo nabożeństwa odbywały się w gospodzie w Chmielewie), Szymonce i Kalinowie, opóźniła się z powodu trudnej sytuacji w budownictwie. Warto przypomnieć, że realizowano wówczas z wielkim rozmachem odbudowę niejednokrotnie całych miast na obszarze prowincji wschodniopruskiej²⁶.

Do końca 1917 r. urządzono jednak tymczasowe oratoria w wielu miejscowościach, o czym informuje poniższa tabela.

Tab. 1. Zastępcze miejsca celebracji liturgicznych Kościoła ewangelickiego w Prusach Wschodnich do końca 1917 r.

Miejscowość	Diecezja	Zastępcze miejsce celebracji liturgicznych (ewentualnie sposób jego adaptacji)	Data poświęcenia bądź oddania do użytku
1	2	3	4
Alembork	Welawa	Na potrzeby tymczasowego kościoła rozbudowano magazyn.	28 IX 1915 r.
Asuny	Gierdawy	Przy plebanii dobudowano pomieszczenie, w którym urządzono tymczasowe oratorium. W przyszłości miało ono służyć jako sala domu parafialnego.	19 VIII 1917 r.

²⁴ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

²⁵ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

²⁶ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916; *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens*, GABO, s. 9.

1	2	3	4
Budrewicze	Stołupiany	Pomieszczenie, które znajdowało się w zniszczonym budynku gospodarczym, rozbudowano i przystosowano na potrzeby projektowanego domu parafialnego. Wykorzystywano je do sprawowania nabożeństw.	lato 1916 r.
Działdowo	Działdowo	Połączono dwa refektarze w zamku krzyżackim.	początek 1916 r.
Göritzen	Stołupiany	Oratorium urządzono w nowym domu parafialnym.	22 XI 1916 r.
Groß Engellau	Welawa	Wzniesiono salę z bocznymi pomieszczeniami. W przyszłości, po rozbudowie, miały one służyć jako część domu parafialnego.	30 VI 1916 r.
Pisanica	Elk	Wyremontowano nienaruszony w czasie działań wojennych dawny kościół.	początek 1916 r.
Puchałowo*	Nidzica	Wzniesiono tymczasowy obiekt sakralny, który w przyszłości miał zostać rozbudowany na potrzeby domu parafialnego.	5 VIII 1917 r.
Schönrade	Alembork	Rozbudowano pozostałości zniszczonej szkoły i urządzono w niej kaplicę.	3 XI 1916 r.
Szirkupönen	Gąbin	Budynek gospodarczy należący do właściciela ziemskiego został użyczony wspólnocie parafialnej (do czasu wybudowania kościoła) i rozbudowany.	17 VI 1917 r.
Walterkehmen	Gąbin	Tymczasowy obiekt sakralny urządzono w budynku, który w przyszłości miał służyć jako dom parafialny.	20 V 1917 r.

* Siedziba drugiego urzędu proboszczowskiego parafii w Muszakach.

Źródło: *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens*, Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen Jg. 25: 1918, Nr. 1-2, s. 9.

Do końca 1917 r. oddano do użytku 11 zastępczych miejsc celebracji liturgicznych, których adaptacja na ten cel wymagała przeprowadzenia znaczących prac budowlanych. Poza budową od podstaw (Puchałowo) kaplice urządzano w budynkach gospodarczych, szkołach, domach parafialnych, a nawet w nieużywanych od czasów przedwojennych dawnym kościele parafialnym (Pisanica). Jeden z tymczasowych obiektów sakralnych przekazano wiernym już jesienią 1915 r. (w Alemborku), w 1916 r. oddano kolejnych sześć, a w 1917 r. – tylko cztery.

WSTĘPNE ETAPY ODBUDOWY OBIEKTÓW KOŚCIELNYCH

Jesienią 1915 r., na zlecenie rejencji wschodniopruskich, Ewangelickiej Naczelnej Rady Kościelnej i konsystorza królewieckiego, Johannesowi Biehlkemu, architektowi zajmującemu się budową kościołów, powierzono opracowanie nowych rozwiązań konstrukcyjnych przy odbudowie zniszczonych

obiektów sakralnych. Chodziło o najlepsze wykorzystanie budowli w celach liturgicznych, a jednocześnie o odpowiednie usytuowanie organów, ambony, ołtarza, empor i dzwonów pod względem akustycznym oraz przestrzennym. Architekt opublikował swoje konstatacje po przeprowadzonej aranżacji wnętrza kościoła w Budrach²⁷.

Pod koniec wojny w rejencji królewieckiej na odbudowę czekały cztery kościoły: po jednym w diecezji Gierdawy i Labiawa oraz dwa w diecezji Welawa. W rejencji gąbińskiej planowano odbudowę siedmiu świątyń (liczbę tę z czasem zredukowano do sześciu): po jednej w diecezji Węgorzewo i Piłkały, dwie w diecezji Stołupiany oraz trzy w diecezji Gąbin. Z kolei w rejencji olsztyńskiej odbudowa dotyczyła ośmiu kościołów: po jednym w diecezjach Pisz, Nidzica i Mrągowo, dwa w diecezji Działdowo i trzy w diecezji Ełk. Całkowita liczba świątyń podlegających odbudowaniu wynosiła wówczas tylko 19²⁸, ponieważ do połowy 1916 r. udało się oddać do użytku siedem kościołów, które uległy zniszczeniu wskutek działań militarnych. Znajdowały się one w miejscowościach: Budry, Groß Warningken, Laugszargen, Miłki, Piktupönen, Pillupönen i Wieliczki²⁹. Spośród wspomnianych 19 kościołów jedynie świątynia w Asunach podlegała prywatnemu patronatowi, a obiekt sakralny w Pozezdrzu był w ogóle pozbawiony patronatu. Nad resztą kościołów patronat sprawował państwowy fiskus³⁰. Ogółem należy stwierdzić, że mimo problemów w budownictwie prace przy wschodniopruskich świątyniach ewangelickich przebiegały dość szybko. Jeszcze w trakcie pierwszej wojny światowej wybudowano bądź odbudowano następującą ich liczbę: w 1914 r. – sześć, w 1915 r. – dwa, w 1916 r. – siedem, a w 1917 r. – dziewięć³¹.

Do połowy 1916 r. udało się oddać do użytku 20 uszkodzonych instrumentów organowych w miejscowościach: Banie Mazurskie, Cichy, Gawaiten (obecnie: Gawrilowo, obw. kaliningradzki), Gołdap (stary i nowy kościół), Groß Rominten (obecnie: Krasnolesje, obw. kaliningradzki), Laugszargen, Łózdzenie, Narzym, Niebudszen (obecnie: Krasnogorskoje, obw. kaliningradzki), Ostrykół, Piktupönen, Rozogi, Rucken, Schorellen (obecnie: Saratowskoje, obw. kaliningradzki), Tollmingkehmen (obecnie: Czistyje Prudy,

²⁷ W. HUBATSCH, op.cit., s. 426.

²⁸ K. BENRATH, *Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen*, s. 51.

²⁹ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916; *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 7; W. HUBATSCH, op.cit., s. 429.

³⁰ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

³¹ *Aus der Provinz*, EG Jg. 70: 1915, Nr. 4, s. 19; Johannes SCHNEIDER, *Kirchliche Statistik*, [in:] *Kirchliches Jahrbuch für die evangelischen Landeskirchen Deutschlands*, hrsg. v. Johannes SCHNEIDER, Gütersloh 1919, s. 128.

obw. kaliningradzki), Wieliczki, Willuhnen (obecnie: Ismailowo, obw. kaliningradzki), Wischwill (obecnie: Viešvilė, Litwa) i Zelki³². Władze państwowe dostrzegały wówczas pilną potrzebę odbudowy plebanii znajdujących się w Asunach, Pozezdrzu, Wilhelmsbergu, Groß Rominten, Cimochach, Wieliczkach, Wydminach, Borzymach, Prostkach, Uzdowie i Szczytynie³³.

FINANSOWANIE ODBUDOWY

Komisja Pomocy Wojennej (Kriegshilfskommission), działająca pod kierunkiem nadprezydenta prowincji wschodniopruskiej Adolfa von Batockiego, popierała postulat odbudowy kościołów. Ze zrozumieniem odnosiła się do kwestii jej finansowania³⁴. Poza skarbem państwa w gromadzeniu funduszy na ten cel partycypowała nie tylko miejscowa wspólnota parafialna, lecz także wierni z Prus Wschodnich, a nawet z obszaru całego państwa. Włączały się w nią ponadto stowarzyszenia i inne organizacje kościelne. Na zebraniu zarządu Ewangelicko-Kościelnego Towarzystwa Pomocy (Evangelisch-kirchlicher Hilfsverein) w 1916 r. postanowiono, że na budowę tymczasowych świątyń w Prusach Wschodnich, które z czasem mogły zostać przekształcone w domy parafialne, będą przekazywane zapomogi od zamożnych parafii. Liczbę beneficjentów tej pomocy określano na około 10. Każda z potrzebujących wspólnot kościelnych miała otrzymać 10 000 marek. W czasie wspomnianego posiedzenia zdecydowano, że pieniądze te zostaną najpierw przekazane parafiom w Szirgupönen, Walterkehmen, Göritten, Okartowie, Szymonce i Kalinowie³⁵. Później z pomocy tego towarzystwa miały skorzystać parafie w Groß Engellau i Budrewiczach. W pierwszej z wymienionych miejscowości już od końca czerwca 1916 r. nabożeństwa celebrowano w tymczasowej kaplicy, jednak nie opłacono jeszcze zaległych kosztów budowlanych związanych z pracami przy tym obiekcie. W drugiej natomiast nabożeństwa odbywały się w domu parafialnym, którego kosztów wzniesienia nie zdołano do tego czasu uiścić. W dalszej kolejności Ewangelicko-Kościelne Towarzystwo Pomocy zamierzało wesprzeć trzy ewangelickie wspólnoty kościelne, w których wprawdzie nie było wcześniej kościoła, ale jego brak dotkliwie odczuwano. Należały do nich Cimochy, Eichhorn (obecnie: Jabłocnoje, obw. kaliningradzki) (gdzie mieszkanie proboszcza znajdowało się w tym samym budynku co kaplica) i Świę-

³² GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, Bericht an das Königliche Konsistorium der Provinz Ostpreußen über die Ergebnisse der zweiten Studienreise Biehle, betreffend die Wiederherstellung der zerstörten Kirchen, 4.12.1916.

³³ *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 8.

³⁴ W. HUBATSCH, op.cit., s. 426.

³⁵ *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums*, op.cit., s. 7.

tajno w powiecie szczycieńskim (na wypadek przesunięcia budowy kościoła i domu parafialnego w tej miejscowości na późniejszy termin)³⁶.

Na adaptację pomieszczeń do tymczasowej celebracji nabożeństw ewangelickich wykorzystywano środki finansowe, które w ramach wstępnej rekompensaty zagwarantowały władze państwowe w rozporządzeniu z 30 IV 1917 r. Poza tym zorganizowano ogólnoniemiecką zbiórkę kościelną przeznaczoną na rzecz parafii dotkniętych skutkami wojny. Nadprezydent Prus Wschodnich udzielał dofinansowania przy budowie zastępczych miejsc celebracji, wykorzystując w tym celu kapitał ze wspomnianej zbiórki przeprowadzonej w Nadrenii-Palatynacie³⁷. Konsystorz królewiecki liczył również na nadzwyczajne wsparcie cesarza niemieckiego³⁸.

W inicjatywę zbierania funduszy na rzecz odbudowy świątyń włączył się Związek Gustawa Adolfa. Komitet centralny partycypował w gromadzeniu środków finansowych, które miały zostać spożytkowane na złagodzenie potrzeb wynikających ze skutków pożogi wojennej w Prusach Wschodnich³⁹. Oczywiście pieniędzy tych, z założenia, nie przeznaczano na odbudowę kościołów. Cel ten jednak przyświecał poszczególnym komitetom głównym tej organizacji. Jeden z nich, z siedzibą w Dreźnie, zbierał fundusze na pokrycie kosztów odbudowy świątyni w Alemborku, natomiast komitet z Düsseldorfu – na odbudowę kościoła w Działdowie. Warto nadmienić, że te inicjatywy wpisywały się we wspomnianą akcję świadczenia pomocy poszkodowanym miejscowościom wschodniopruskim przez bogatsze rejony Niemiec, które nie zostały dotknięte działaniami wojennymi⁴⁰. Pod koniec 1918 r. komitety te zgromadziły na rzecz odbudowy kościoła w Alemborku 10 000 marek oraz świątyni w Działdowie – ok. 26 000 marek. Należy ponadto zauważyć, że ze zbiórek tego związku organizowanych wśród dzieci zebrano 26 000 marek, które również zamierzano przeznaczyć na odbudowę wschodniopruskich świątyń⁴¹.

³⁶ Ibid., s. 8.

³⁷ Evangelischer Oberkirchenrat, Kundgebung des Evangelischen Oberkirchenrats an die Provinzialsynode, AM 1914, Nr. 20, s. 116; *Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens*, GABO, op.cit., s. 9–10.

³⁸ GStA PK, I. HA Rep. 76 IX, Sekt. 2, Nr. 9, Bd. 1, konsystorz królewiecki do nadprezydenta Prus Wschodnich, 22 X 1916.

³⁹ Protestantkie Kościoły w Niemczech zorganizowały zbiórkę na ten cel, przeprowadzoną w czasie dożynek 1914 r., z której uzyskano 1 227 273 marki. Zob. J. SCHNEIDER, *Kirchliche Zeitlage*, s. 88.

⁴⁰ Szerzej o roztaczaniu szczególnej opieki nad zniszczonymi miastami bądź powiatami w Prusach Wschodnich przez bogatsze miasta i regiony niemieckie niedotknięte działaniami wojennymi (tzw. miasta chrzestne) zob. Konrad SAENGER, *Ostpreußenhilfe*, [in:] *Ostpreußische Kriegshefte*, s. 100–101; Bronisław BIEGELEISEN, *Odbudowa Prus Wschodnich. Krótki rys organizacji i dotychczasowych wyników*, Kraków 1918, s. 31–32.

⁴¹ Karl BENRATH, *Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen (Schluß)*, GABO Jg. 25: 1918, Nr. 11–12, s. 68.

ZAKOŃCZENIE

Odbudowę ewangelickich budynków kościelnych w Prusach Wschodnich w czasie pierwszej wojny światowej poprzedził ważny etap przygotowań, przejawiający się w koordynacji przedsięwzięć mających na celu organizację tymczasowych miejsc celebracji liturgicznych, gromadzenie kapitału budowlanego czy też opracowanie odpowiednich projektów architektonicznych. Dzięki współpracy Kościoła ewangelickiego z władzami państwowymi odbudowa zniszczonej infrastruktury parafialnej mogła zakończyć się dość szybko. Patronat państwowy roztaczany nad większością wspólnot kościelnych skutkował jednak obostrzeniami dotyczącymi zarówno wydatkowania publicznych pieniędzy, jak i realizacji koncepcji budowlanych i artystycznych. Odbudowa obiektów parafialnych stanowiła wyraz afirmacji podważanych w trakcie działań wojennych zasad etycznych i moralnych, których depozytariuszem oraz propagatorem w oczach sporej części wschodniopruskiego społeczeństwa był Kościół ewangelicki.

Nadesłany 4 IV 2018

Nadesłany po poprawkach 5 XII 2018

Zaakceptowany 6 XII 2018

Ks. dr Marek Jodkowski
Wydział Teologii
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: ksmarekj@wp.pl
ORCID: 0000-0001-9793-9935

TNT
PREPARATIONS FOR THE RECONSTRUCTION
OF EVANGELICAL CHURCH BUILDINGS IN EAST PRUSSIA
DURING THE FIRST WORLD WAR

Summary

Keywords: sacral architecture, financing the reconstruction, Germany in the first half of the 20th century, Evangelical associations

Military operations during the First World War resulted in material damage to Evangelical parish buildings in East Prussia. 26 temples and 26 rectories were destroyed, along with numerous residential, school and farm buildings. During the war, they were being rebuilt. This process was preceded by preparations that were to serve the introduction of legal and organizational solutions related primarily to the adaptation of temporary places of liturgical celebrations, the collection of the capital necessary to carry out the construction or the development of architectural designs. The state treasury, the local Church and believers not only from East Prussia, but also from

the whole country, contributed to the financing of this reconstruction. The Church associations and organizations, in particular the Gustav Adolf Union, also contributed to this venture.

VORBEREITUNGEN ZUM WIEDERAUFBAU
EVANGELISCHER KIRCHENGEBÄUDE IN OSTPREUSSEN
WÄHREND DES ERSTEN WELTKRIEGS

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: Sakrales Bauwesen, Finanzierung des Wiederaufbaus, Deutschland in der 1. Hälfte des 20. Jahrhunderts, evangelische Vereine

Die militärischen Operationen im Verlauf des Ersten Weltkriegs führten zu materiellen Verlusten an den Gebäuden evangelischer Pfarreien in Ostpreußen. 26 Kirchen und 26 Pfarrhäuser sowie zahlreiche Wohn-, Schul und Wirtschaftsgebäude wurden zerstört. Noch während des Kriegs machte man sich an ihren Wiederaufbau. Diesem Prozess gingen Vorbereitungen voraus, die der Einführung von juristischen und organisatorischen Regelungen dienen sollten, die vor allem im Zusammenhang mit der Neueinrichtung von vorläufigen Orten für liturgische Zelebrationen, der Sammlung von Kapital für den Bau oder der Erarbeitung von architektonischen Projekten standen. An der Finanzierung dieses Wiederaufbaus beteiligten sich die Staatskasse, die lokale Kirche und Gläubige, nicht nur aus Ostpreußen, sondern aus dem Gebiet des ganzen Staats. Bedeutenden Anteil an diesem Unternehmen hatten auch kirchliche Vereine und Organisationen, vor allem das Gustav-Adolf-Werk.

BIBLIOGRAFIA

- Achremczyk, Stanisław. *Historia Warmii i Mazur*, vol. 2: 1772–2010. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie, 2011.
- “Aus der Provinz.” *Evangelisches Gemeindeblatt* 70/4 (1915): 19.
- Benrath, Karl. “Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen.” *Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen* 25/9–10 (1918): 51–52.
- Benrath, Karl. “Zum Wiederaufbau der zerstörten Kirchen in Ostpreußen (Schluß).” *Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen* 25/11–12 (1918): 66–68.
- Biegeleisen, Bronisław. *Odbudowa Prus Wschodnich. Krótki rys organizacji i dotychczasowych wyników*. Kraków: Instytut Ekonomiczny N.K.N., 1918.
- Brackmann, Albert. “Königliche und amtliche Kundgebungen zum Wiederaufbau der Provinz.” In *Ostpreussische Kriegshefte*, vol. 4: *Der Wiederaufbau der Provinz*, edited by Albert Brackmann, 7–51. Berlin: G. Fischer Verlag, 1916.
- Bülow, Friedrich von. “Aus der Tätigkeit der Verwaltungsbehörden der Provinz während des Krieges. Das Oberpräsidium in Königsberg.” In *Ostpreussische Kriegshefte*, vol. 4: *Der Wiederaufbau der Provinz*, edited by Albert Brackmann, 52–66. Berlin: G. Fischer Verlag, 1916.

- Dethlefsen, Richard. "Bericht des Provinzialkonservators über seine Tätigkeit." In *Bericht des Konservators der Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen über seine Tätigkeit im Jahre 1915*, 3–10. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert, 1916.
- Hubatsch, Walther. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*, vol. 1. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1968.
- Jasiński, Grzegorz. "Kościół ewangelicki w Prusach Wschodnich w latach 1817–1918." In *W 500-lecie Reformacji (1517–2017). Z dziejów Kościołów ewangelickich w dawnych Prusach Królewskich i Książęcych*, vol. 2: *Tereny dawnych Prus Książęcych*, edited by Jarosław Kłaczek, Grzegorz Jasiński and Piotr Birecki, 139–245. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2017.
- Jodkowski, Marek. "Straty materialne Kościoła ewangelickiego na obszarze rejencji gąbińskiej w czasie I wojny światowej." *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym* 44/1 (2018): 121–147.
- Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens. Bericht über die Sitzung des Königl. Konsistoriums der Provinz Ostpreußen am 28. Juni 1916 mit den Superintendenten aus dem Zerstörungsgebiet der Provinz*. Königsberg: [s.n.], 1916.
- "Der kirchliche Wiederaufbau Ostpreußens." *Gustav-Adolf-Bote für Ostpreußen* 25/1–2 (1918): 5–11.
- "Die Kriegsschäden der Ostpreußischen Kirchengemeinden." *Evangelisches Gemeindeblatt* 72/50 (1917): 299–300.
- "Kundgebung des Evangelischen Oberkirchenrats an die Provinzialsynode." *Amtliche Mitteilungen des Königlichen Konsistoriums der Provinz Ostpreußen* 20 (1914): 116.
- Salm, Jan. *Odbudowa miast wschodniopruskich po I wojnie światowej. Zagadnienia architektoniczno-urbanistyczne*. Olsztyn: Wspólnota Kulturowa "Borussia", 2006.
- Saenger, Konrad. "Ostpreußenhilfe." In *Ostpreußische Kriegshefte*, vol. 4: *Der Wiederaufbau der Provinz*, edited by Albert Brackmann, 91–114. Berlin: G. Fischer Verlag, 1916.
- Schneider, Johannes. "Kirchliche Statistik." *Kirchliches Jahrbuch für die evangelischen Landeskirchen Deutschlands* (1919): 73–186.
- Schneider, Johannes. "Kirchliche Zeitlage." *Kirchliches Jahrbuch für die evangelischen Landeskirchen Deutschlands* (1916): 27–191.
- "Vorlegung der Entwürfe für kirchliche Bauten in den ostpreußischen Zerstörungsgebieten beim Hauptbauberatungsamt in Königsberg." *Amtliche Mitteilungen des Königlichen Konsistoriums der Provinz Ostpreußen* 22 (1915): 101.
- "Der Wiederaufbau Ostpreußens." *Evangelisches Gemeindeblatt* 70 (1915): 101–102.